

מה ידע בן-גוריון על תל-חי?

נקדימון רוגל

א. גזרה שווה

פעמים רבות ובנסיונות שונות נשא דוד בן-גוריון את שם תל-חי, לפרקים בזיקה לסכנה גדולה ולמאבקים שהיו צפויים ליישוב ולעם, לפרקים לצורך הפולמוס המתמשך עם הרביזיוניזם ועם זאב ז'בוטינסקי; ויש שכרך את השניים יחד. די בכמה דוגמאות: באפריל 1940 אמר בן-גוריון: 'הציונות היא "ההרפתקה" הגדולה ביותר בתולדות העם היהודי לאחר החורבן ... אף הגנת תל-חי היתה הרפתקה - ו"ריאליסט צבאי" כז'בוטינסקי התנגד לה.'¹ במארס 1944, בזיקה אל המלחמה בהיטלר, אמר בן-גוריון:

אינני מקבל גזירות מראש; אנחנו נאבקים ואנחנו ניאבק גם כשנדע בהחלט שניפול. כך עשינו גם בימי תל-חי. אז היה ויכוח אופייני מאוד בינינו ובין ז'בוטינסקי ... אנחנו אמרנו להגן על תל-חי; הוא אמר: לא. בתור מומחה, בתור איש צבא עשה ז'בוטינסקי את החשבון שלא נצליח בהגנה, ולכן מוטב לעזוב את המקום מראש. אנחנו אמרנו: לא לעזוב, גם אילו ידענו שלא נצליח. עצם העמידה, עצם המלחמה, עצם ההגנה הוא חשוב. יש ערך לעובדה שיהודים מגינים על נקודה שנוצרה על ידם ואין עוזבים אותה בלי התגוננות. אני חושב שלא שגינו. מה שהוא [ז'בוטינסקי] ראה בתור מומחה - היה אולי נכון; כמה חברים נפלו; השאר הוכרח ללכת. המקום נשרף. אבל איש לא יאמר עכשיו שהגנת תל-חי היתה לשוא. אפילו ז'בוטינסקי ניסה לנצל אחר כך את שם תל-חי, שהפך להיות שם כבוד וגאון בנוער העברי, וקרא על שם טרומפלדור את הנוער הרביזיוניסטי אשר אירגן.²

בן-גוריון מצא מכנה משותף למורדי גטו וארשה, לאנשי תל-חי ולשומרי סג'רה: 'אבל הם למדו את תורת המיתה החדשה אשר מגיני תל-חי וסג'רה ציוו עלינו - מות גבורה.'³ כך גם לימד גזרה שווה על הגנת תל-חי ועל מבצע העלייה לאחת-עשרה הנקודות בנגב, במוצאי יום כיפור תש"ז (ליל 5-6 באוקטובר 1946): 'היישוב ילחם מלחמת תל-חי ולא ירשה לגזול ממנו מה שיצר, אף אם יצטרך לשלם בחיים יקרים.'⁴ מותו של השייח הקנאי עז אל-דין אל-קסאם בהתנגשות בין כנופיותו לכוחות הביטחון הבריטיים ליד יעבד, ב-20 בנובמבר 1935, עורר את בן-גוריון להקביל את פרשת השייח הצמא לדם יהודים להגנת תל-חי: 'זאת היא הפעם הראשונה שיש לערבים מעין תל-חי ... נתגלה קנאי המוכן למסור נפשו על "קידוש השם".'⁵ ברל כצנלסון דחה מכול וכול את ההקבלה הזאת.⁶

לעתים זרק בן-גוריון לחלל האוויר את שם תל-חי, בכחינת מושכל ראשון, כאילו

הכול יודעים בדיוק מה אירע שם – כולל הנסיגה ונסיבותיה – והדברים מובנים מאליהם ואינם צריכים פירוט: 'ידענו להגן על עצמנו כשהיינו מועטים ... אולי שמעתם שם תל־חי – אין אנו פוחדים.'⁷

לא היה שום הכרח אובייקטיבי להעלות את תל־חי באש בידי מגיניה ולפנותה במוצאי יום י"א באדר תר"ף (1 במאס 1920). כפר־גלעדי והמאחז במטולה⁸ פונו כעבור יומיים, כלי קרב וכלי התגוננות. איש לא הכריח את המגינים ללכת, כלומר לסגת, כשם שאיש לא אילץ אותם, או פקד עליהם, להישאר בנקודות במשך מאה ועשרה ימים של מתיחות, מצוקה וניתוק. מגיני תל־חי גם שילמו בחיים יקרים וגם השחיתו ונטשו את מה שיצרו. איש לא אמר להם מראש שיעודם הוא להיות קרבנות.⁹ והמניע לנסיגה הסופית ביום י"ג באדר (3 במאס 1920) היה הפחד – הפחד מפני נקמת דם – שכן כ"א באדר נהרגו כתל־חי גם ערבים, והפחד מפני התערבות צבא ערבי סדיר, מצויד בתותחים, שלא היו ולא נבראו.¹⁰ אברהם הרצפלד היה שם. בערוב ימיו הוא אמר: 'הבטחון לא היה מלא שעשינו טוב שיצאנו.'¹¹

בן־גוריון נדרש לפרשת ההגנה על הגליל העליון בחורף תר"ף בכמה וכמה נאומים ומאמרים. המעורבות האישית שלו בפרשה עצמה הצטמצמה לדברים שאמר באספה העשירית של הוועד הזמני ליהודי ארץ־ישראל, שהתקיימה סמוך מאוד ליום י"א באדר.¹² האספה היתה אמורה להתכנס ב־16 בפברואר 1920, אך נדחתה ל־23 בפברואר, בגלל השלגים הכבדים שמנעו מן הנציגים הירושלמים לרדת ליפו. שאלת הגליל העליון – הסעיף הלפני אחרון בסדר היום – נדונה רק ב־24 בחודש, וההחלטות נתקבלו רק אחרי חצות, כלומר אור ל־25 בפברואר. כמוכן, בן־גוריון צידד בעמידה בכל מחיר. עם זאת, הוא הכיר בכך שדרושים שם מאות מגינים וכדי להעביר לגליל העליון אנשים כה רבים ולהחזיקם, יש צורך בהתערבות של האנגלים: 'בשביל לרכו שם 500 איש נחוץ לדרוש איפוא עזרה פוליטית.'¹³ כלי עזרה פוליטית המצב יהיה קשה. מנחם אוסישקין, יושב־ראש ועד הצירים, ידע היטב כי האנגלים מסרבים להתערב בנעשה באזור הצרפתי, מצפון לקו התיחום הצבאי בחולה.¹⁴ לסיכום הדיון אמר אוסישקין: '... עוד טרם שמעתי את דעתכם החלטתי שלא לעזוב את הנקודות האלה. אינני יודע איך לעשות את זה ...'¹⁵ הוחלט לשלוח לגליל העליון ועדה משותפת שתבחן את המצב.

ב. כרונולוגיה וגיאוגרפיה שגויות

בן־גוריון הרבה לציין ולרשום תאריכים, אך דומה שלא טרח לאמת אותם, והכרונולוגיה שלו שגויה. כך, למשל, כנאום שנשא בעצרת נוער שנערכה על קברות חללי תל־חי ביום י"א באדר ב' תש"ג, אמר בן־גוריון, בין שאר הדברים: '... ואני רוצה לזכור [להזכיר] את האימרה של הראשון מאלה שנפלו על האדמה הזאת: אהרן שר.'¹⁶ אהרן שר נפל ב־6 בפברואר 1920, ולא היה ראשון הנופלים. קדם לו שניאור שפטשניק.¹⁷ הוא נפל ב־12 בדצמבר 1919. באותה עצרת נוער הוסיף בן־גוריון ואמר: 'שתי מלחמות, שתיהן קשות ואכזריות, צפויות לנו – לדור הזה החי אתנו, לחבריהם של שר, טרומפלדור ושרה צ'יזיק.' הוא שכח לא רק את שפטשניק, אלא גם את דבורה דרכלר, את בנימין מונטר ואת שני החיילים המשוחררים שרף וטוקר,

שבהם ידובר להלן. בדברים שנשא בן-גוריון במועצת ההסתדרות הס'ג, מנה בן-גוריון את מחנניים עם היישובים באזור הצרפתי, לצד מטולה, כפר-גלעדי ותל-חי. תל-חי תוארה שם לא רק כ'נקודת ההגנה העיקרית', אלא גם כ'נקודה הצפונית ביותר'.¹⁸ מתברר כי גם ידיעתו בגיאוגרפיה של הגליל העליון היתה לקויה: איך ייתכן שמחנניים היתה באזור הצרפתי ואילו איילת-השחר ויסוד המעלה, מצפון למחנניים, לא נכללו בו? על חמארה כתב בן-גוריון כי 'הושמדה למרות התנגדותה ההירואית',¹⁹ כאשר חמארה פונתה סופית ב־1 בינואר 1920 בלא לחץ, וממילא בלי התנגדות כלשהי. אפשר שניסוח כזה יפה לתעמולה כלפי חוץ, אולם גם הפרק בזיכרונותיו של בן-גוריון, המוקדש לתל-חי והאמור להיות 'היסטוריה', גם הוא רצוף שיבושים ושגיאות.²⁰ נראה שבכתיבת זיכרונותיו על פרשה זו, הסתייע בן-גוריון בעיקר בגיליונות קונטרס והשלים את החסר מזיכרונות העומם למדי. את נתוני הפתיחה הפוליטיים תיאר כך: '... על פי הסכם חדש בין אנגליה וצרפת נסוג הצבא הצרפתי מהגליל העליון והצבא האנגלי טרם תפס את מקומו בצפון הארץ...'²¹ ונהפוך הוא: בגליל העליון נשתררה אנארכיה אחרי שהצבא האנגלי עזב את האזור ואזורים אחרים בסוריה ובלבנון והכוחות הדלילים והמדולדלים של הצבא הצרפתי לא יכלו להשתלט על המרחב הגדול, שנמסר לשליטתם הבלבדית, בעקבות הסדר התיחום הצבאי החדש מספטמבר 1919.²² השטח הוחזר לשליטה אנגלית, הלכה למעשה, רק באפריל 1924. בזיכרונותיו אמנם החזיר בן-גוריון את שפטשניק לראש רשימת הנופלים, אך הסתבך מאוד בעניין אהרון שר. לפי בן-גוריון, עלה אהרון שר לתל-חי אחרי פרסום קריאתו 'למשמר' בקונטרס: 'וא. שר מכנת לא הסתפק בקריאה לעזרה ב"קונטרס", אלא עלה בעצמו לתל-חי.'²³ לאמיתו של דבר, שר בא לתל-חי מקבוצת כנרת כבר ב־19 בדצמבר 1919.²⁴ את הרשימה הניח על שולחן עורך קונטרס, ברל כצנלסון, בעת 'חופשת סידורים' שנטל. הוא חזר לתל-חי ביום ו', 30 בינואר 1920,²⁵ ונהרג כעבור שבוע, ב־6 בפברואר. הרשימה בקונטרס הופיעה ב־9 בינואר 1920. את הרשימה 'אהרון שר איננו', שנדפסה בקונטרס כ"ה, ייחס בן-גוריון, סתמית, ל"י.ט., איש תל-חי".²⁶ נעלם ממנו שאותו "י"ט אינו אלא יוסף טרומפלדור. אילו עיין בן-גוריון ב'יומן תל-חי' של טרומפלדור,²⁷ היה מוצא בו את מכתבו לוועד ההגנה באיילת-השחר ובטבריה, מיום 7 בפברואר, הוא המכתב שהועתק בקונטרס כ"ה, ואשר ממנו ציטט בן-גוריון בזיכרונותיו.

ד. ובכן, מתי עלה טרומפלדור לגליל העליון?

בן-גוריון פגש את טרומפלדור בקושטא, ב־1913, ואחר-כך נפגשו השניים באלכסנדריה, במאוס 1915, אחרי שבן-גוריון גורש מן הארץ וטרומפלדור גלה ממנה מרצונו.²⁸ בביקורו האחרון של טרומפלדור בארץ, לא נפגשו השניים. לדברי בן-גוריון, בזיכרונותיו, היה טרומפלדור בין הנענים לקריאת האספה לזכרו של שר, שהתכנסה ביפו ב־14 בפברואר 1920, לעלות לגליל העליון: 'לדרישה זו נשמעו רק הפועלים, ובתוכם יוסף טרומפלדור.'²⁹ במקום אחר כתב בן-גוריון: 'בסוף טבת (20 בינואר 1920) עלה הח' טרומפלדור עם קבוצה של עשרה חברים.'³⁰ שבתי טבת לא העלה, כנראה, בדעתו שבן-גוריון טעה בעניין זה וכתב גם הוא בעקבותיו: 'לקריאת

האספה נענה יוסף טרומפלדור, עלה לתל-חי וקיבל פיקוד על הגנת הגליל העליון.³¹ כל התאריכים וציוני הזמן הללו שגויים. טרומפלדור עלה לגליל העליון ב-18 או ב-19 בדצמבר 1919 והגיע לתל-חי ב-29 בדצמבר,³² הרבה לפני מות שר, וממילא גם הרבה לפני האספה לזכרו, החלטותיה וקריאותיה. וביזיונותיו חזר בן-גוריון והוסיף שגיאה על שגיאה: '... כשרק שמע [טרומפלדור] על הנעשה בגליל העליון ועל רצח שפושניק [12 בדצמבר 1919] ושר [6 בפברואר 1920], עלה עם קבוצת פועלים לכפר-גלעדי.³³ מיום שבא לגליל העליון, ישב טרומפלדור בתל-חי ולא בכפר-גלעדי. הוא ביקר שם מפקידה לפקידה, כשם שנהג לבקר גם במטולה. באותו פרק זיכרונות שילב בן-גוריון מובאות ארוכות מן 'הפרוטוקול הרשמי' של האספה העשירית של הוועד הזמני ליהודי ארץ-ישראל.³⁴ בן-גוריון השתתף באספה כחבר מן המניין בוועד הזמני, ואף על פי כן, הוא נוקש בשגיאה בפרוטוקול וייחס דברים לאליעזר שוחט, שכלל לא השתתף באותה אספה. בפרוטוקול המקורי נרשם פעם אחת, בטעות, 'אליעזר שוחט' במקום 'ישראל שוחט', והדברים הועתקו כמות שהם אל הנוסח המשוּפָּץ,³⁵ שניתן בדבר מיום 'באדר ב' תרפ"ט (22 במארס 1929). שוב יוחסו הדברים לאליעזר שוחט בכרוז מטעם 'רשימה א', 'המתעטפים באיצטלא שאינה שלהם', שנדפס בעמוד הראשון של דבר, ב-5 בינואר 1931. הפעם נזדרז אליעזר שוחט להעמיד דברים על דיוקם, במכתב למערכת.³⁶ אלא שבן-גוריון לא ראה או שמא ראה ולא טרח לתקן.

גם את תיאור יום 'א באדר ואירועי היומיים שבאו אחריו חפן בן-גוריון בשתי ידיים ובלא כדיקה מן הרשימות שנדפסו בקונטרס. מן הרשימה 'מפי הרופא החבר ד"ר גרי'³⁷ קלט בן-גוריון גם שגיאה בתאריך. ד"ר גרי סיפר: 'ביום השבת ח' אדר הגענו קבוצה של תשעה אנשים לכפר-גלעדי.' אלא שאותו יום השבת היה ט' באדר ולא ח' באדר.³⁸ ועוד שגיאת דפוס מגוחכת העתיק בן-גוריון מתיאור הנסיגה מכפר-גלעדי, שניתן באותה רשימה: '... אי אפשר היה לקחת שום דבר משם. כל אחד יצא בנשקו. את 20 [כך!] כדורים הנשארים השחתנו כמו ידינו...³⁹ במקור נשמטו, כנראה, שני אפסים, אך בן-גוריון לא עמד על האבסורד במספר הזעום של הכדורים שהיה צורך להשחית לפני הנסיגה, משום שהיו כבדים מנשוא.

ד. בלהט הפולמוס

בספרו תנועת הפועלים והרוויזיוניזם ייחד בן-גוריון פרקים שלמים לתל-חי.⁴⁰ בחלקת הקולמוס ובלהט הפולמוס הוסיף שיבושים ודברים נטולי יסוד. כמו כן קבע שם בן-גוריון כי גם יצחק טבנקין הלך לנקודות הצפון: 'החבר שר לא סמך ידו על דישאנל⁴¹ והלך להגן בעצמו על נקודות הצפון. אתו הלכו עוד חברים מכנרת. אחד מהם – י. טבנקין.⁴² כל משך מאורעות הגליל העליון לא הצפין טבנקין מעבר למגדל. נראה שהנעימה הבלתי-אמצעית של רשימותיו, שמצא בן-גוריון בקונטרס, השיאה אותו להאמין כי אכן היה טבנקין עם המגינים.⁴³ עוד כתב בן-גוריון כי 'הוועד הפועל של "אחזות העבודה" הוציא מיד [ההדגשה שלי, נ"ר] קריאה לעזרת הגליל.⁴⁴ קריאה זו – הננו קוראים עכשיו את חברינו לעזרת הגליל' – נתפרסמה בקונטרס רק

ב־19 בפברואר 1920,⁴⁵ ואילו מאורעות הגליל העליון החלו ב־15 בנובמבר 1919.⁴⁶ מפרסום קריאת הוועד הפועל של אחדות־העבודה לעזרת הגליל ועד י"א באדר חלפו כעשרה ימים בלבד.

כיום, שבעים שנה לאחר מעשה, אין טעם לפסוק מי צדק בוויכוח על המשך העמידה בפינת הצפון, בן־גוריון וחבריו באחדות־העבודה, או ז'בוטינסקי, ומה גם שהכול שגו, כרב או במעט. אפילו ביוגרף אזהד, כיוסף ב' שכתמן, הודה במקצת: 'אולם נראה הדבר שז'בוטינסקי אכן שגה בהערכת גורם אחד – ערכו הפוליטי, השפעתו המדינית של מות קדושים בימינו אלה.'⁴⁷ אולם יש טעם בבדיקת האמינות של העובדות וההנמקות שבן־גוריון נזקק להן באותו ויכוח, ולו רק כדי להסיר מכשול מלפני הקורא בן־זמננו. בן־גוריון תיאר את כל נופלי י"א באדר כחברי קבוצות, נאמני סוציאליזם, אשר מיזגו את ציונותם החלוצית, את מסירותם לגאולת העם והארץ, את עיקרי האמונה במשטר העבודה, במהפכה סוציאלית, בשוויון אנושי, בשלום עמים.⁴⁸ התארים האלו יפים אולי לבנימין מונטר, חבר נאמן בהפועל־הצעיר, איש קבוצה מסור, צמחוני ופציפיסט מושבע, אך לא לשניים מן החללים האחרים – גייק (יעקב) טוקר ווויליאם (זאב) שרף – שני חיילים משוחררים מגדוד 39, 'האמריקאי'. הראשון, חרט עץ במקצועו, התגייס בדטרואיט, והשני מסיק קטרים, התגייס במונטריאול שבקנדה. שניהם השתחררו מן השירות הצבאי ב־16 בפברואר 1920. אברהם הרצפלד הבטיח להם ולחבריהם איכרות בגליל העליון. הם עלו, ומצאו שם מלחמה. עד 1934, לא פורסמו שמותיהם הפרטיים.⁴⁹

בפרק ט"ו, 'תעתועי רמיה',⁵⁰ כתב בן־גוריון כי שרה צ'יז'יק הגיעה לגליל העליון 'בין הששי לאחד־עשר [באדר]',⁵¹ וכל כך כדי להזים את דברי ז'בוטינסקי, ולפיהם לא שלחו המוסדות אף לא איש אחד לעזרת הנקודות המנותקות בין סיום האספה העשירית ליום י"א באדר הגורלי.⁵² אמנם שרה צ'יז'יק הגיעה בחבורתו של הרצפלד בט' באדר, אלא שאותה קבוצת תגבורת, שעלייתה, ציודה, חימושה ואחזקתה מומנו בידי ועד הצירים ויק"א, באה לטבריה כבר ב־18 בפברואר. משם יצאה לראש־פינה ולאיילת־השחר, ולנקודות הגיעה רק ב־28 בחודש. לא היה שום קשר בין עלייתה של חבורה זו לגליל העליון ובין ההחלטות שקיבלה האספה העשירית, אור ליום ו' באדר תר"ף. גם 'הרופא החבר ד"ר ג. גרי' לא נשלח לגליל העליון בידי אחדות־העבודה אלא בידי קעמצ"א – קבוצת העזרה המדיצינית של ציוני אמריקה – במקום ד"ר נחום סטרנין, שהיה באזור מערב פרוץ המאורעות ועזב ב־10 בפברואר.⁵³ שנים ארוכות ניגחו דוברי תנועת העבודה את ז'בוטינסקי על דבריו באותה אספה ועל פנייתו לנציגיהם בדברים האלו:

כל הנמצאים באזור הצרפתי צריכים לשוב לארץ ... אני מבקש אתכם, כחברים לדיעה, להגיד לצעירים־המגינים את האמת המרה ואולי נציל בזה את המצב ... אתם צריכים לאמר לחברים: שובו משם ובנו פה את הקיים.⁵⁴

מן הראוי להזכיר כאן איך הגיב בן־גוריון על דברי ז'בוטינסקי באותו מעמד: 'אנחנו באנו הנה לא לשם איסור או הכשר, אנחנו רצינו למצוא פה הד לשאיפתנו ומצאנו אותו אצל ז'בוטינסקי שהתנגד לנו. לדאבוננו, לא מצאנו אותו אצל המסכימים

אתנו.⁵⁵ דברים אלה תמצת שבתי טבת ופירש כך: 'למשמע דבריו [של ז'בוטינסקי] חש בן־גוריון אכזבה. מז'בוטינסקי ציפתה אחדות העבודה לתמיכה, "למצוא הד (...) לשאיפותינו".⁵⁶ ברשימה על האספה בקונטרס כתב דוד רמז:

במשא ומתן [בדיון] שנפתח אחרי כן בשאלה זו יש לציין מלבד דברי־החיוב של חברינו ושל חברי הפועל הצעיר, את דברי השליה המוחלטים של ז'בוטינסקי, אשר רעדה בהם נימה חמה שבלב ... בכל יתר המשא ומתן חסרה, פשוט, השייכות הנפשית לכל ענין הגליל העליון.⁵⁷

ובלשון דומה כתב הפועל הצעיר:

בעקר נתגלו שתי דעות עקרוניות: דעת ב"כ [באי כוח] מפלגות הפועלים, שעמדו בכל תוקף על הצורך בחיזוק הנקודות ובהגנתן, ודעת מר ז'בוטינסקי, שהוא שלל את הערך המעשי של ההגנה, והראה על חוסר האפשרות של קומץ אנשים קטן לעומת מחנות השודדים שבסביבה. יתר הנאספים הביעו הן ולא רפיה בידם.⁵⁸

ה. גירסת אליהו גולומב

גם אליהו גולומב התפלמס עם ז'בוטינסקי על עניין תל־חי. ביוני 1931 נדפס בדבר, בחתימתו, מאמר עיון ותוקפני, 'מתעתועי זכרונו של ז'בוטינסקי', מאמר שהיה מכון להיות תשובה על מאמרו של ז'בוטינסקי, שהופיע בהעם, ארבעה ימים קודם לכן.⁵⁹ בארכיונו של גולומב מצאתי כתב־יד, חתום בשמו, של מאמר ביידיש, 'וואס ווייס זשאבאטינסקי וועגן תל־חי?' (מה יודע ז'בוטינסקי על תל־חי?). להוציא הכותרת, הוא זהה לגמרי למאמר בדבר. נראה שהנוסח ביידיש נועד להיות תשובת מחץ על מאמרו של ז'בוטינסקי בהיינט.⁶⁰ גולומב היטיב להכיר את המצב האמיתי בצפון, יותר מז'בוטינסקי, יותר מברל כצנלסון ומבן־גוריון. הוא היטיב מכולם להגדיר את הבעיה: 'מספר המגינים הגיע לעשרות רבות בכל אחת משתי הנקודות. לגבי צרכי ההגנה היה, אמנם, מספר זה מועט, אך לגבי היכולת להחזיק את האנשים, לציידם ולכלכלם, היה המספר הזה רב מדי'.⁶¹ אותם ימים היה גולומב עדיין סמל בגדוד הארץ־ישראלי. הוא הגיע לצפון עם הוועדה שמינה אוסישקין אחרי האספה העשירית וניסה לארגן תגבורת רצינית וחמושה כהלכה לעזרת כפר־גלעדי. הוא איחר את המועד.⁶² ב־1931 תקף גולומב את ז'בוטינסקי בחמת זעם. דבריו נכתבו על רקע מערכת הבחירות המרה, לקראת הקונגרס הציוני הי"ז, אולם ב־1925, ביום השנה החמישי למאורעות הגליל העליון, פרסם גולומב רשימה, ובה עשה חשבון צדק עם כל משתתפי הפרשה.⁶³ ראויים הדברים שיובאו באריכות, ולו גם בגלל ההבדל הרב בין דברי גולומב לבין דבריו של בן־גוריון, גם מצד ההתייחסות לעובדות וגם מצד הנעימה השקולה וההוגנת שבה הוצגו הפרשה, הוויכוח שניטש סביבה ותולדותיה:

... לא הועילו הקרבנות ומסירות הנפש. המעטים הוכרחו לסגת מפני הרבים. המוני המתקוממים הערבים, אשר הבריחו אז מהגליל גדודים שלמים של צבא צרפתי מסודר והחריבו המון כפרים נוצרים בסביבה, אלצו סו"ס [סוף־סוף]

גם את עשרות הפועלים היהודים לעזוב את העמדות, אשר החזיקו בהן במשך כמה שבועות והגנו עליהן בחרוף נפש וקרבות חיים. הקרבנות לא הועילו. הגליל העליון נעזב. צדקו, לכאורה, אלה אשר הזהירו על קרבנות שוא. צדקו המוסדות השונים אשר עכבו או צמצמו את עזרתם ולא נתנו את האפשרות למאות השואפים ומתכוננים לצלות לגליל העליון לכא לעזרת חבריהם.⁶⁴ צדק ז'בוטינסקי אשר בתוקף ובגלוי, דרש מלכתחילה שלא להתעקש על עמדות שאין להן תקוה ולא לבזבז כחות וכספים במלחמת מיואשת,⁶⁵ אולם למרות שהמעשה הצדיק כביכול את הזהירים והמזהירים הנה אין אף אחד מהם אשר יעלה ברצון על זכרוננו את עמדתו הצודקת.⁶⁶ ההסתוריה הצדיקה ככל זאת את המתעקשים ללא חשבון. מעשם הוא שנעשה למניע בתנועת תחינתנו ולמעורר כחות נרדמים בתוכנו ... ואמנם לא הלך המפעל לריק. ההגנה על תלחי השיגה במדה ידועה לאחר זמן גם את מטרתה הישרה – שמירת נקודות הצפון ליהודים.⁶⁷ אולם ערכם העקרי של מאורעות תלחי הוא לא כזה. תלחי פרצה את שערי ארץ-ישראל והעירה את התנועה החלוצית בכל תפוצות ישראל ... אולם לא רק את הדרך לארץ פרצה תלחי. היא פרצה גם את הדרך לעם. זכר מאורעות תלחי מעורר שאיפה לארץ ולחי כבוד לאומי בלבבות אלפים ורבבות מבני הנוער היהודי. השם טרומפלדור מצית את של גאון ואמונה בהגנה עצמית. בכל תפוצות ישראל.⁶⁸ ימים אלה משמשים בגולה כימי מפקד לכחותינו – לכל הכחות אשר ארץ-ישראל והעבודה נעשים להם למשאת נפש. תלחי מתנכת, מעוררת ומגיסת לנו כחות עבודה נאמנים וחלוצים בנוער העברי ...

לימים התייחס גולומב גם אל הצד השלילי של הדרך שבה נסתיימה העמידה, והוא מתאר את השפעתה על הערבים: 'תלחי שימשה מקור של התעוררות חלוצית בעם העברי, אולם ההזנחות בסכיבה זו מצד השלטונות האנגלים והצרפתים ומצד הישוב העברי עצמו שימשו מקור של עידוד גם לאלמנטים הערבים, אשר זממו לכלות את הישוב העברי בארץ.'⁶⁹

אי אפשר להכחיש את ערכה החינוכי, המעורר, המגייס של תמצית פרשת תלחי, כשהיא קלופה וחפה מן העובדות לאשורן. בן-גוריון הבין היטב את השימוש שאפשר לעשות בפרשת תלחי לטיפוח נורמה של התנהגות לאומית, אף שלא ידע את פרטיה. אך האם הצדיקה ההיסטוריה את 'המתעקשים ללא חשבון?' דומה שעד פרשת גוש-עציון, לא היה בתולדות היישוב אחר ורע לפרשת תלחי.⁷⁰ יש גם דמיון כה רב בין קריאותיהם לעזרה, בעוד מועד, של מגיני פינת הצפון בתר"ף לבין תחושתם של מגיני גוש-עציון בתש"ח:

... עלינו לטפל בצורה נמרצת ויסודית בהבאת דרישותינו בפני המוסדות. ברצוננו להעמיד את הבעיה בצורה החריפה ביותר: או – או! באם מחליטים להחזיק במקום – צריך תכף ומיד להוסיף אנשים וציוד במידה ניכרת. באין אפשרות לכך, צריך תכף להסתלק! איננו מניחים אף לרגע שיקבלו את ההנחה השניה. אולם צריך להבהיר שאם מחליטים להחזיק במקום – צריך לעשות מה שנחונך, תוך הימים הקרובים ביותר.⁷¹

היו, ובעיקר אחרי כישלון שיירת נבי-דניאל (27 במארס 1948), כאלה שדרשו

לפנות את הגוש, כל זמן שהדבר ניתן, בעזרת האנגלים.⁷² לאלה השיב משה שרתוק (שרת), אותם ימים ראש המחלקה המדינית של הסוכנות: 'אינכם מעריכים את הרתיעה עמוקת השורשים של הישוב מלעזוב איזו עמדה שהיא עד הרגע האחרון.'⁷³ מתל-חי, מכפר-גלעדי וממטולה נסוגו המגינים בשלום. מגוש-עציון לא היה אפשר להיסוג 'ברגע האחרון'.

הערות

1. בישיבת הוועד הפועל הציוני, ירושלים 18 באפריל 1940, ד' בן-גוריון, במערכה (ליקט וערך: יהודה רוניצ'נקו-ארוז), ב, תל-אביב תש"ז, עמ' 211-212 [להלן: דב"ג, במערכה].
2. ד' בן-גוריון, 'המדיניות הציונית ופועלי ארץ-ישראל', מתוך דברים במועצת ההסתדרות נ"א, 21-24 במאוס 1944, במערכה, ד, תל-אביב תש"י, עמ' 152-153. וראה: י' גולדשטיין וי' שביט, 'יוסף טרומפלדור כדמות מופת והוויכוח על "שייכותו המפלגתית"; כיוונים, 12 (1981), עמ' 9-21.
3. דב"ג, במערכה, ג, תל-אביב תש"ח, עמ' 121.
4. 'לנו אין ברירה אחרת', דברים באספה פומבית בפאריס, 10 באוקטובר 1946, דב"ג, במערכה, ה, תל-אביב תשט"ו, עמ' 110.
5. נאום במרכז מפא"י, 2 בדצמבר 1935, ד' בן-גוריון, זכרונות, ב, תל-אביב 1972, עמ' 531 [להלן: דב"ג, זכרונות].
6. ב' כצנלסון, כתבים, ח, תל-אביב תש"ח, עמ' 195. הדברים נאמרו באספת מפא"י כ"ג ביוני 1936. וראה בעניין זה: ש' טבת, קנאת דוד, ב, תל-אביב-ירושלים 1987, עמ' 129, 156-157 [להלן: טבת, קנאת דוד].
7. דב"ג, במערכה, ה, עמ' 65.
8. טרומפלדור תפס את מטולה, שנתרוקנה מתושבים ומגייסות צרפתים, בלילה שבין ה-25 ל-26 בפברואר 1920. כ-28 בפברואר, אחרי שהגיעה התגבורת הגדולה, עם א' הרצפלד, תגבר את מטולה כ-40 איש. ראה: נ' רוגל, תל-חי - חזית בלי עורף, תל-אביב 1979, עמ' 132-134 [להלן: רוגל, תל-חי].
9. בישיבת הוועד המרכזי של הפועלה-צעיר, כ"ה שבט תר"ף (14 בפברואר 1920), אמר יצחק בן-יעקב: 'יחס הערבים השתנה לרעה אל היהודים והנשארים בגליל הם קרבנות בטוחים ... אין כאן שאלה פוליטית - הקרבנות הם לחינם.' הפרוטוקול, ארכיון תנועת העבודה [להלן: אה"ע], IV-402, תיק 6, עמ' 228-229. ניתן במלואו אצל רוגל, תל-חי, נספח י"ג, עמ' 279.
10. רוגל, תל-חי, עמ' 200-203; הנ"ל, 'יוסף טרומפלדור והגנת מטולה בחורף תר"ף', יהדות זמננו, ב, ירושלים תשמ"ה, עמ' 312 [להלן: רוגל, 'טרומפלדור והגנת מטולה']. ישעיהו דרז'נר כתב כי הנסיגה היתה מעין 'קיום צוואה' של טרומפלדור: 'ככה מלאנו את פקודתו של טרומפלדור, אשר צווה עלינו ליסוג רק בפני כחות-תותחנים', קונטרס, כט, כ"ב באדר תר"ף. בכתב היד המקורי (ברוסית) כתוב: '... רק כאשר יהיה כוח מאורגן עם תותחנים.' (אני מודה לשולמית לסקוב, שפענחה את כתב-היד של דרז'נר ותרגמה אותו, לבקשתי,

- נ"ר). על הפחד מפני נקמת דם ראה: רוגל, תליחי, עמ' 199.
11. בריאיון עם שולמית לסקוב, מעריב, 14 בספטמבר 1973. והשווה: ש' אביגור, עם דור ההננה, (מהדורה שלישית, מורחבת), תל-אביב 1962, עמ' 123.
  12. הפרוטוקול, הארכיון הציוני המרכזי [להלן: אצ"מ], J 15/8785 [להלן: הפרוטוקול]. נוסח מוער ומבוא, אצל שולמית לסקוב, 'הוועד הזמני והגנת הגליל העליון בשנת תר"ף', הציונות, ח, תל-אביב תשמ"ג [להלן: לסקוב, 'הוועד הזמני'], עמ' 355-390. עוד התבטאות ציבורית של בן-גוריון, אף כי במסגרת מפלגתית, היתה דבריו באספת האזכרה שנערכה ביפו בכ"ה בשבט תר"ף (14 בפברואר 1920). שם השתלח בן-גוריון במ' אוסישקין והכריז: 'תמימים היינו, כפי הנראה, בחשבנו, כי להיות ציונים ז.א. לחיות בארץ וגם למות בה. חברינו נואשו כבר מלחכות לעזרת זולתנו. מה שיש לעשות - עלינו לעשות בעצמנו', קונטרס, כו, ל' בשבט תר"ף.
  13. הפרוטוקול. לסקוב, 'הוועד הזמני', עמ' 371. על הצעותיו של שוחט לסידור מיליציה, בעזרת האנגלים, או 'שחלק מהגדוד יישלח שמה ויעמוד תחת דגל לבן', שם, עמ' 370.
  14. ראה רוגל, תליחי, עמ' 150 ומראי מקום, עמ' 157.
  15. הפרוטוקול. לסקוב, 'הוועד הזמני', עמ' 389.
  16. 'צו תליחי', קונטרס, שפא, י"ד בסיוון תש"ג, עמ' 3. דב"ג, כמערכה, ג, עמ' 120-121.
  17. כך נהג לכתוב את שמו, ולא 'שפושניק'. ראה: נ' רוגל, 'ראשון לנופלים בתל-חי', עת-ימול, כרך יג, גיליון 1 (75), אוקטובר 1987.
  18. ברחובות, י"ב בסיוון תש"א (7 במאי 1941), 'התגייסותנו למלחמה', דב"ג, כמערכה, ג, עמ' 103-104. הדברים נרשמו בסוף דצמבר 1941.
  19. במברק בשם אחדות-העבודה, אחרי פינוי הנקודות, למפלגת הלייבור הבריטית (באמצעות משרד הבריית העולמית של פועלי-ציון בלונדון), אצ"מ A 18/40/1; 'צו תר"ף (7 במארס 1920), ארכיון המכון למורשת בן-גוריון. על נטישת חמארה ראה: רוגל, 'טרומפלדור והגנת מטולה', עמ' 292-294.
  20. דב"ג, זכרונות, א, פרק ט"ז, עמ' 126-137.
  21. שם, עמ' 126. לעומת זאת, בהרצאתו 'צבא יהודי', שנכתבה בדצמבר 1941 (כמערכה, ג, עמ' 103), דייק יותר.
  22. הוא ההסכם המכונה בהיסטוריוגרפיה הציונית, בטעות גמורה, 'הסכם זוביל'. היפוך היוצרות בנתוני הפתיחה נתגלגל גם לספר היסטוריה מכובד: 'לאחר שפינה הצבא הצרפתי את הגליל העליון ב־1919 ולפני שהצבא הבריטי נכנס לתוכו היתה סכנה חמורה צפויה לשלוש קבוצות הפועלים שהיו באזור זה ...', ש' אטינגר, תולדות ישראל כעת החדשה, בתוך: תולדות עם ישראל (בעריכת ח"ה בן-ששון), ג, תל-אביב 1969, עמ' 276 [להלן: אטינגר]. משום מה התעלם ש' אטינגר מקיומה של מטולה על כמאתיים תושביה.
  23. דב"ג, זכרונות, א, עמ' 126-127. קטע גדול מקריאתו של שר נדפס שנית, אחרי מותו, בקונטרס, כה, כ"ד בשבט תר"ף, עמ' 2. ברישא נאמר במפורש: 'קול דבריו [של שר] אשר רשם אחר שובו בפעם הראשונה [ההדגשה שלי, נ"ר] מן הגליל העליון, שואגים אלינו ...'

24. ראה רוגל, תל-חי, עמ' 51-52. קריאתו של שר (א"ש 'למשמר'), נדפסה בקונטרס, כ, י"ח בטבת תר"ף, עמ' 10.
25. מכתב מאת י' טבנקין אל ב"צ ישראלי ואברהם הרצפלד, 'גם לברל!', טבריה כ"א בשבט תר"ף (10 בפברואר 1920), אה"ע IV-104, תיק י' טבנקין. אותה חופשה התארכה מאוד. שר הגיע בה לכנרת, ליפו, לירושלים, לבן-שמן ושוב לכנרת. ראה בעיקר: ש' בן-צבי, 'מחיי אהרן שר', האדמה, שנה א, 6 (אדר תר"ף), עמ' 747.
26. קונטרס, כה (כ"ד בשבט תר"ף), עמ' 2. דב"ג, זכרונות, א, עמ' 127.
27. מחיי יוסף טרומפלדור (ערך: מ' פוזנסקי), יפו תרפ"ב, עמ' 229.
28. באותה פגישה התווכחו ד' בן-גוריון וי' בן-צבי לילה שלם עם טרומפלדור על עניין גדוד יהודי שיילחם בטורקים: 'שנינו הבענו התנגדות לצעד זה. בארץ יש רבבות יהודים, ודבר זה עלול להביא לידי חורבן הישוב. טרומפלדור לא קיבל דעתנו.' דב"ג, זכרונות, א, עמ' 75.
29. דב"ג, זכרונות, א, עמ' 128.
30. ד' בן-גוריון, תנועת הפועלים והרוויזיוניסמוס, תל-אביב תרצ"ג, עמ' 119 [להלן: דב"ג, תנועת הפועלים]. טעות זו נמצאת גם במאמרו של א' גולומב, דבר, 1837 (כ"ז בסיוון תרצ"א/12 ביוני 1931), עמ' 2.
31. טבת, קנאת דוד, ב, עמ' 61.
32. ראה: נ' רוגל, 'לגליל לכמה ימים', עת-ימול, כרך ט"ו, גיליון 5 (91), יוני 1990.
33. דב"ג, זכרונות, א, עמ' 129. גם שיבוש זה מצא דרכו לספר היסטוריה: 'יוסף טרומפלדור יצא לכפר-גלעדי לארגן את הגנת המקום ומשם יצאו הוא וחבריו לעזרת הקבוצה הסמוכה תל-חי.' אטינגר, עמ' 276.
34. דב"ג, זכרונות, א, עמ' 129-132.
35. ראה: לסקוב, 'הוועד הזמני', עמ' 361.
36. דבר, 1715 (כ"ט בטבת תרצ"א/18 בינואר 1931), עמ' 3.
37. מן הימים האחרונים, קונטרס, כט (כ"ב באדר תר"ף/12 במארס 1920), עמ' 5-8.
38. בספרו תנועת הפועלים והרוויזיוניסמוס (לעיל הערה 30), עמ' 120, כתב בן-גוריון כי ד"ר גרי הגיע לנקודות ביום השבת ח' באדר, ובעמ' 121 הוא הביא ממכתבה של שרה צ'ז'ויק: '... ביום הששי (ח' אדר) יצאנו מאילת ...'.
39. דב"ג, זכרונות, א, עמ' 136. והשווה: קונטרס, כט (כ"ב באדר תר"ף), עמ' 8. כך העתיקו גם עורכי ילקוט תל-חי, תל-אביב תרצ"ד, עמ' 86.
40. דב"ג, תנועת הפועלים, עמ' 98-121.
41. דשנל (Paul Deschanel). נשיא צרפת במשך כשבעה חודשים (28 בפברואר-22 בספטמבר 1920), מילא תפקיד נכבד בפולמוס נגד ז'בוטינסקי. קדם לבן-גוריון בעניין זה ב' כצלנסון, 'עמדה', קונטרס, כז (ז' באדר תר"ף). הוא תקף מרות את ז'בוטינסקי על מאמרו 'מתולה ודשנל' (הארץ, 22 בינואר 1920), מאמר שבו בירך ז'בוטינסקי על בחירת דשנל תחת קלמנסו, והביע תקווה כי, בהנהגת דשנל, תנקוט צרפת מדיניות תקיפה נגד סוריה שלפייצל. ספק אם ידעו קוראי קונטרס, דשנל מיהו. אליהו גולומב (חביון עזו, ב, תל-אביב 1953, עמ' 431), כינה אותו 'המצביא הצרפתי בסוריה'. כך גם בדבר (עורכו: ברל כצלנסון), י' באדר ב' תרפ"ט: 'דשנל - הנציב בסוריה'. וכך גם במורשת תל-חי (הביא

- לדפוס: ג' ריבלין, תל-אביב תש"ח), עמ' 69, בהערה: 'הנציב העליון הצרפתי בסוריה'. הנציב העליון ומפקד כוחות הצבא של צרפת בלבאנט היה הגנרל אנרי גורו (Henri Gouraud). מחליפו של דשנל, אלכסנדר מילראן (Millerand), גרם להבסת פייצל כיולי 1920 ולגירושו מדמשק. הפעולה הצבאית נגד פייצל, שנתאחרה, הביאה רגיעה מידית במצב הביטחון בצפון ארץ-ישראל ואפשרה את שיבת כפר-גלעד, תל-חי ומטולה באוקטובר 1920. עד 1 באפריל 1924 נחשבו מטולה ו'החוות' שטח לבנוני-צרפתי לכל דבר ועניין.
42. דב"ג, תנועת הפועלים, עמ' 99; וראה: נ' רוגל: 'יצחק טבנקין והגנת הגליל העליון בחורף תר"ף', יהדות זמננו, 6 (תש"ז), עמ' 67-87.
43. ראה, למשל: הרשימה בחתימת י.ב.מ. [יצחק בן משה טבנקין], קונטרס, כג (י' בשבט תר"ף).
44. דב"ג, תנועת הפועלים, עמ' 100.
45. קונטרס, כו (ל' בשבט תר"ף). קריאה מטעם מערכת קונטרס נדפסה קודם לכן בתוספת מיוחדת לגיליון יט (ח' בטבת תר"ף/30 בדצמבר 1919).
46. הידיעה הראשונה על המתרחש בגליל העליון נדפסה בקונטרס, יז (ר"ח כסלו תר"ף), עמ' 42. עניינה שוד הנשק, בהמות העבודה והכסף בכפר-גלעד, ב-15 בנובמבר 1919. אורכה ארבע שורות.
47. י"ב שכטמן, זאב ז'בוטינסקי, פרשת חייו (תרגום: ד' סיון), ספר ראשון, תל-אביב תשט"ז, עמ' 330 [להלן: שכטמן]. על עובדות שנעלמו מעיניו של ז'בוטינסקי ועל ההגזמה והסכמטיות של הערכותיו הלוגיסטיות ראה: רוגל, תליחי, עמ' 205-207.
48. דב"ג, תנועת הפועלים, עמ' 117-118.
49. ראה רוגל, תליחי, עמ' 226-227. ב'זכור' של ב' כצנלסון, בשער קונטרס, כט (כ"ב באדר תר"ף), ניתנו רק שמות המשפחה של ה'אמריקאים'. יצחק בן-צבי הוסיף בטופס שהיה ברשותו, בכתב ידו, בצד השם שרף, את השמות הפרטיים 'וועלוויל לייב-זאב אריה'. ספריית יד יצחק בן-צבי.
50. דב"ג, תנועת הפועלים, עמ' 117-121. דומה שבן-גוריון שאב את רוב הטעוניהם המובאים בפרק זה, וגם חלק משם הפרק, ממאמרו של א' גולומב, 'מתעוועי זכרונו של ז'בוטינסקי', שנדפס בדבר, שנתיים לפני צאת ספרו של בן-גוריון. ראה להלן, הערה 59.
51. שם, עמ' 120-121. מאמרו של ז'בוטינסקי, 'בין הששי לאחד-עשר', נכתב אחת-עשרה שנה לאחר מעשה. הוא נתפרסם בחילה בהיינט הוורשאי (וו' זשאבאטינסקי, 'ווער איז שולדיג אין טויט פון טרומפעלדאר מיט זיינע חברים'), מיום 29 במאי 1931, עמ' 5-6, ובעמוד א' של העם, מיום ה' ביוני 1931. נכלל בכתבים: כסער, ירושלים תשי"ט, עמ' 265-271 [להלן: כתבים: כסער]. וראה בעניין זה: רוגל, תליחי, עמ' 205-206; שכטמן, ספר ראשון, עמ' 327.
52. במאמרו כתב ז'בוטינסקי בין שאר דברים: 'בחמשת הימים שבין ו' ו'א' באדר היתה חובת האנשים - והיה להם גם הזמן הדרוש לכך - לעשות אחת משתי אלה: או לשלוח כוחות עזר, או לצוות את תרומפלדור וחבריו לפנות את השטח הנצור. אם הם לא עשו אחת משתי אלה, אלא השאירו קומץ צעירים וצעירות לבדם, בחווה קטנטנת, המוקפת אלפים אחדים של כדורים מזוינים היטב, הרי שבוודאי מי שהוא האשם בקלות-ידעת נוראה זו. מי האשם? ...

- לעולם אסור להעמיד אנשים כמצב, העתיד להסתיים בהכרח בטרגדיה, או להשאיר אותם כמצב כזה. כתבים: בפער, עמ' 265–268. והשווה דברי חיים שטורמן במכתב לישראל שוחט, מנהיג 'השומר', אחרי שביקר בנקודות ועמד על מצבן ועל סיכויי עמידתן: 'עכשיו עומדת אצלי השאלה בכל תוקפה – האם יש לנו הרשות להבטיח להאנשים שיושבים שם עזרה ובזה להחזיק אותם בסכנה, בזמן שאין אנו בטוחים שאת העזרה הזאת נוכל להגיש להם ברגע הדרוש', ה' בשבט תר"ף (25 בינואר 1920), ארכיון תולדות ההגנה [להלן: את"ה], 2491, תיק 51/1. נוסח משופץ של המכתב נדפס בקונטרס, כד (י"ז בשבט תר"ף), עמ' 23–24, בחתימת 'חיים'. וראה גם לעיל הערה 9.
53. AZMU. וראה: נ' רוגל, 'הרופא הנשכח של תל-חי', עתימול, כרך ז, גיליון 4 (42), מארס 1982, וכן: נ' רוגל, 'מי במגיני תל-חי', כיוונים, סדרה חדשה 1 (38), אדר תש"ן, עמ' 131–132, 151–150 [להלן: רוגל, 'מי במגיני תל-חי'].
54. הפרוטוקול: לסקוב, 'הוועד הזמני', עמ' 380.
55. הפרוטוקול: לסקוב, 'הוועד הזמני', עמ' 384.
56. טבת, קנאת דוד, ב, עמ' 61.
57. קונטרס, כח (י"ד באדר תר"ף).
58. שנה י"ג, גיליון 21–22, 12 במארס 1920, עמ' 24.
59. דבר, 1837 (כ"ז בסיון תרצ"א/12 ביוני 1931). וראה גם: א.ג. [אליהו גולומב], 'גניבת דעת', דבר, 1704 (5 בינואר 1931: גולומב, חביון עזו, ב, עמ' 431–432).
60. את"ה, תיקי אליהו גולומב, 4. וראה לעיל הערה 51. המאמר של גולומב שוכפל בסטנסיל, והדעת נותנת שהכוונה היתה לפרסמו בכמה עיתונים ביידיש. לא ידוע לי אם נדפס, והיכן.
61. גולומב, חביון עזו, ב, עמ' 431.
62. ראה: נ' רוגל, 'השיבה לפינת הצפון', קתדרה, 21 (תשרי תשמ"ב), עמ' 138–141.
63. א.ג. [אליהו גולומב], 'תל-חי', קונטרס, רח (י" באדר תר"ף).
64. רוגל, 'מי במגיני תל-חי', עמ' 148–149.
65. נראה שגולומב התכוון בעיקר למאמרו של ז'בוטינסקי 'בגליל העליון' (הארץ, 20 בפברואר 1920) ולדבריו באספה העשירית של הוועד הזמני. הפרוטוקול: לסקוב, 'הוועד הזמני', עמ' 379–380.
66. נוסף על מאמרו 'בין הששי לאחד-עשר' (לעיל הערה 51) חזר ז'בוטינסקי על טענותיו נגד מנהיגי מפלגות הפועלים, בחריפות יתרה, במכתבו לאריה ליאונה קארפי מיום 29 בפברואר 1931: 'גם אוסיף שאני סבור, שהרוצחים האמיתיים של תרומפלדור וחבריו הם אותם אנשים חסרי האחריות שדחו את הצעת, הבטיחו "עזרה" ולא עשו דבר'. המקור (באיטלקית) במכון ז'בוטינסקי, א1–21/2. תרגום עברי בספר הזכרון לאריה ליאונה קארפי, ירושלים תשכ"ז, עמ' 32–33.
67. אין ראייה לכך שהיתה זיקה כלשהי בין העמידה והדם שנשפך בתל-חי לבין הכללת נקודות הצפון, עד מטולה, בגבול המנדט הבריטי. אולם בנקודות עצמן רווחה ההכרה שהעמידה אכן תסייע למאמץ הדיפלומטי. ראה רוגל, תל-חי, עמ' 227–228, 253. גם באספה העשירית אמרו י' שוחט וד' בן-גוריון דברים ברוח זו. הפרוטוקול: לסקוב, 'הוועד הזמני', עמ' 370–371.

68. בשנת תש"ג הוציא המרכז לחינוך של ההסתדרות ספרון עזר לגננות, ללמדן איך להעביר את נושא תל-חי' לפעוטות. ספר על טרומפלדור יצא אפילו בפרסית.
69. 'פרעות בירושלים', גולומב, חביון עוז, א, עמ' 372.
70. ראה האנלוגיה בין שתי הפרשות, ספר תולדות ההגנה, כרך ג, חלק שני, עמ' 1429.
71. הדברים נכתבו בכ"ד בשבט תש"ח (4 בפברואר 1948). ד' קנוהל (עורך), נוש עציון במלחמתו, ירושלים תשי"ז, עמ' 186.
72. ראה מברק אל מ' שרתוק, חתום בידי ח' ברמן (רדי), וו' איתן, א' ששון, ח"ו הרצוג, מיום ה-30 במארס 1948, אצ"מ S 25/1558. י' לוי, תשעה קבין, תל-אביב 1986, עמ' 104.
73. ראה: תעודות מדיניות ודיפלומטיות, דצמבר 1947-מאי 1948, ירושלים תש"ם, תעודה מס' 339, עמ' 553-554.